BHUJAŅGA.

DOOR

Dr. J. GONDA.

Zooals de meeste beoefenaars van het Javaansch zullen weten, zijn over de oorspronkelijke beteekenis van het Oud-Javaansche woord *bhujaŅga*, in de moderne taal *boedjangga* of *poedjangga* luidende, reeds door vele geleerden vernuftige en interessante opmerkingen gemaakt, zonder dat men echter tot een definitieve verklaring is gekomen. Ja, men kan wel aannemen, dat niemand totnogtoe meer dan een, min of meer waarschijnlijke, hypothese over de semantische ontwikkeling van dit woord heeft willen geven. Ook ik pretendeer in dit opstel geenszins meer dan een nieuwe mogelijkheid in het licht te stellen, volgens welke mijns inziens de etymologie en semasiologie van *bhujaŅga* een denkbare verklaring kunnen vinden.

Vooraf wil ik even de voornaamste hypothesen, voor zoover mij bekend, vermelden.

Het woord, wel gebrekkig weergegeven met „taalgeleerde, dichter” schijnt reeds in het Oud-Javaansch een min of meer officieel geleerde te hebben aangeduid. Aan het hof van Madjapahit had de *bhujaŅga* een geestelijke, en blijkens den Nāgarakṛtāgama, in welk gedicht herhaaldelijk van bekleeders van deze waardigheid sprake is, soms ook een eenigszins politieke functie te vervullen. Uitvoerig kan men hierover worden ingelicht door Prof. Hazeu's Oud en Nieuw uit de Javaansche Letterkunde, p. 9 en volgende. Hij was ook geleerde en had, zooals Prof. Kern in zijn Nāgarakṛtāgama-editie opmerkte (bij 15, 3) ongeveer dezelfde werkring als onze Middeleeuwsche „clerk”. In Nieuw-Javaanschen tijd kennen wij hem in de XVIIIe E. als beoefenaar van de oude Javaansche geleerdheid, vooral van de letterkunde en de oude taal; daarnaast was hij kanselarij-ambtenaar, geschiedschrijver, samensteller van de geslachtsregisters enz.¹⁾

¹⁾ Behalve de geciteerde auteurs over het karakter van deze functie nog: Hoesein Djajadiningrat, Crit. Besch. Sĕdj. Bantĕn, p. 310. Zie ook Palmer v. d. Broek, bij Hazeu, t.a.p., Friederich, Voorl. Versl. II, p. 48, e.a.

Wat nu de etymologie betreft, men brengt het woord gewoonlijk in verband met Skt. *bhujaṅga* (naast *bhujaga*), waarvan de meest gebruikelijke beteekenis „slang” is. Men zie b.v. v. d. Tuuk, Kawi-Balin. Wdb. IV, 1019. Doch, al zijn beide woorden naar den vorm gelijk, de moeilijkheden duiken op, wanneer we vragen, hoe de ontwikkeling van de beteekenis is te verklaren. Hoe kan een woord voor „slang” „geleerde (en derg.)” zijn gaan aanduiden? Hierbij komt nog, dat in Sēmbiran *bhoedjangga* de naam is van een bijzonderen stand of kaste (afstammelingen van *brāhmaṇa*'s?)¹⁾, wat de zaak nog gecompliceerder maakt. Men zal dan ook de uitlating van Prof. Hazeu, dat, al zal men wel mogen aannemen, dat de woorden identiek zijn, de overgang van de eene beteekenis naar de andere zeer weinig duidelijk is, volkomen begrijpelijk achten.

Ook door anderen is op deze moeilijkheid gewezen, ofschoon men daarentegen ook van meening was, dat de omstandigheid dat de slang veelal geldt als symbool van de wijsheid (vgl. b.v. Hastings, Enc. of Rel. and Eth. XI, 399 sqq.) aanleiding genoeg geweest kan zijn, om iemand die z'n leven stelt in dienst van geleerdheid en wijsheid een „slang” te noemen; een mij geenszins overtuigende redeneering. Zelfs al zou men kunnen aantoonen, dat dit verband op Oud-Java gelegd is (wat ik geheel en al aan de beoordeeling van anderen overlaat), dan is het nog vreemd, dat juist aan dit woord en slechts aan dit woord de Javaansche beteekenis is gehecht en niet aan de vele andere synoniemen. (De Amarakoṣa noemt vijf-en-twintig woorden voor „slang”: 1, 7, 6—8; zie ook Vogel, Indian Serpent-lore, p. 13).

Dr. Rassers wijdde in zijn dissertatie een stelling (no. VIII) aan de ons interesseerende kwestie; hij zocht de beteekenisovergang van het Sanskrit woord voor „slang, slangendaemon” tot het Javaansche gebruik in den zin van „geleerde, taalgeleerde” te verklaren uit het op Java aan 't Skt. woord gehechte begrip „daemon van de initiatie”. Zooals echter Dr. Pigeaud reeds opmerkte, blijkt voorzoover bekend in de oudere letterkunde niets van eenige poging om verband te zoeken met de gewone Skt. beteekenis „slang”.

In z'n „Inleiding tot de studie van het Oud-Javaansch” komt Berg te spreken over de poedjangga's (p. 89, n. 1); hij poneert, dat „hun titel, die beantwoordt aan O. J. (Sk.) *bhujaṅga* er echter op wijst, evenals het volksgeloof, dat zij de wahjoe, de bezielende kracht van de godheid, in zich droegen, dat de samenhang van hun stand met

¹⁾ Zie b.v. Palmer v. d. Broek en v. d. Tuuk, t.a.p.

dien der priesters nog niet geheel vergeten is". Met dit laatste kan men gaarne meegaan; bij de etymologie moet men, gelijk reeds is opgemerkt, toch aarzelen. Bovendien: was de Oud-Javaansche *bhujaṅga* altijd wel een priester?

Alvorens hierop in te gaan, wil ik even een paar inheemsche verklaringen van het woord in herinnering brengen. Een hiervan vindt men in het door Dr. Pigeaud's uitgave toegankelijke werk *Tantu Panggëlaran*, p. 79. Deze luidt: *bhuja* ngaran ing tangan, angga ngaran ing çarira, tinhër ta mpu Bhujangga ngarananta, d.w.z. „*bhuja* beteekent arm, angga beteekent lichaam, voortaan zij mpu B. uw naam". Hier wordt dus gedacht aan een Sanskrit compositum van twee bekende woorden gemaakt. Dr. Pigeaud noemt op p. 235 deze verklaring te ver gezocht. Zij verschilt echter niet veel met die, volgens welke het woord het Sanskrit „slang" (*bhuja*ga, lett. „in bochten, kronkels gaande") is. Genoemde geleerde vestigt de aandacht op een plaats in de *Caturpakṣopadeça*, in zijn werk geciteerd op p. 328: *bhū* ngaran ing Brahmā, ja ngaran ing panangka nira, angga ngaran ing awak, sāksāt pawak ya bhaṭṭāra Brahmā sira, d.w.z. „*bhū* beteekent Brahman of Brahmā, ja beteekent oorsprong, angga lichaam, hij (de *bh.*) is a.h.w. de belichaming van Brahmā". Dit veronderstelt echter het bestaan van een woord *bhūja*, uit het Zijn geboren, dat mij, evenmin als den heer Pigeaud, bekend is.

In dit verband zou ik er op willen wijzen, dat *bhujaṅga* in het Oud-Javaansch een betekenisnuance heeft, waarop m.i. nog niet voldoende de aandacht is gevestigd, nl. „leerling" en dat dit gebruik in een relatief ouden tekst voorkomt.

Deze zienswijze, dat *bhujaṅga* niet alleen als „geleerde, geestelijke" wordt gebezigd in de oudere Javaansche teksten, doch ook als „volgeling, leerling, jongere (van een geestelijke of geleerde)" wil ik met een korte bespreking van eenige plaatsen toelichten.

Vooreerst kies ik hiertoe *Brahmāṇḍapurāṇa*, in de passage waar de overlevering van den *Ṛgveda* wordt besproken (in de inhoudsopgave van Dr. Pigeaud, *Tantu Panggëlaran*, p. 313 is het op p. 27), die zeer instructief is, daar we eenige Sanskrit teksten als parallelplaatsen kunnen citeeren. Nadat *Kṛṣṇa Dvaipāyana* (*Vyāsa*) den eenigen Veda in vieren had gedeeld, en aan vier zijner leerlingen ieder een deel had gegeven, leverde één hunner, *Paila* (de Oud-Javaansche tekst noemt hem anders, doch dit doet niet ter zake) den *Ṛgveda*, zijn deel, over aan twee leerlingen, *Indrapramati* (ook deze naam luidt anders) en *Vāṣkala*. Deze twee gaven ieder hun versie

weer aan hun eigen leerlingen over. Vāṣkala had er vier, in den Javaanschen tekst *ṣiṣya* genoemd, evenals in het Sanskrit *Brahmāṇḍapurāṇa*, 1, 34, 26 en het *Vāyupurāṇa* 60, 25. Indrapramati leerde zijn versie aan 'n ander, van wien nu de Oud-Jav. tekst zegt: sira ta makabhujāṅga saṅ Satyahina, „deze had tot *bhujaṅga* S.” In dezen tekst is één generatie minder vermeld dan in het gelijknamige Sanskrit geschrift, doch de verhouding der personen blijft dezelfde: een oudere levert den *Ṛgveda* over aan een jongere (in het Sanskrit in dit geval zelfs een *putra*, zoon); aan de andere beteekenis van het praefix *maka-* kan men dus in geen geval denken. Ook deze Satyahina is weer „makabhujāṅga saṅ Satyaṣṛīya” en van dezen persoon wordt gezegd: sira tābhujāṅga tigaṅ wiji, deze had drie stuks *bhujaṅga*'s. De laatste zin nu correspondeert met Skt. Bmḍ. Pur. 1, 34, 31: abhavaṃs tasya *ṣiṣyā* vai trayas tu sumahaujasah, waar dus duidelijk van drie leerlingen gesproken wordt. Het *Vāyu Pur.*, de naastverwante paralleltekst, zooals ik elders hoop aan te toonen, heeft geheel dezelfde lezing.

Verderop in denzelfden tekst wordt gesproken van Yājñavalkya, die een aantal leerlingen had, en wel met de volgende woorden: nihan ta *ṣiṣya* bhagawān Y. pawarahan i ṇhulun iṇ rahadyan saṅhulun: bhagawān Y. makabhujāṅga saṅ K., saṅ W. etc., „nu zal ik U verhalen de leerlingen van Y., als volgt, Y. had tot *bhujaṅga* K., W. enz.”

Het is m.i. volkomen buiten twijfel dat op deze plaatsen de beteekenis is „leerling, jongere, volgeling”. Andere passages bevestigen deze conclusie, bv. in hetzelfde *Brahmāṇḍapurāṇa*, iets verder (een passage, geciteerd door van der Tuuk, K. B. W. III, 125). Hier wordt gesproken over Sukarma: sira ta makabhujāṅga sewu. yeka ta saṅ bhujaṅga sewu tatanpa hiian wīrya nīra, „S. had duizend *bhujaṅga*'s, en deze waren van onbegrensde heldhaftigheid”. Ook hier valt aan het woord de bovengenoemde beteekenis toe te kennen, zooals volkomen terecht door Dr. Juynboll, Woordenlijst, p. 419, is opgemerkt. Een duidelijke plaats is ook de passage in de beschrijving van het paardenoffer van Janaka, waar Yājñavalkya zich beroemt de kundigste en grootste *ṛṣi* te zijn. Hij roept z'n leerlingen toe de door koning Janaka uitgeloopte prijzen alvast in beslag te nemen, waarbij de Sanskrit teksten de(n) aangesprokene(n) aanduiden met *ṣiṣya* en *vatsa* (resp. „leerling” en „m'n beste jongen”; vgl. Bmḍ. Pur. 1, 34, 46; *Vāyu Pur.* 60, 42), het Javaansche geschrift echter de woorden *bhujaṅga* en *anak* bezigt. Ook elders worden de leerlingen van Çākalya en anderen met *bhujaṅga* aangeduid.

Men voere mij niet tegemoet, dat dit gebruik wel eens tot het *Brahmāṇḍapurāṇa* beperkt zou kunnen zijn.

In de *Calon-Arang*, door Dr. Poerbatjaraka in 1926 uitgegeven, komt de volgende passage voor (*Bijdr. Kon. Inst.*, deel 82, p. 125: Bahula komt aan de weduwe van Girah om de hand van haar dochter vragen; hij voegt aan zijn aanzoek bijzonderheden omtrent zijn persoon toe: *bhujaṅga nghulun sakeng Lēmah-tulis*; anak de *çrī mahāmuniçwareng Lēmah-tulis*, mpu Bahula *puṣpata ning hulun*, door den uitgever vertaald met: „ik ben een geleerde afkomstig uit Lēmah-tulis, een leerling van den grooten heilige uit L.; heer B. is mijn naam”. Al is het zeer wel mogelijk dat een leerling tegelijkertijd een geleerde is, men doet m.i. toch beter een andere (of *geen*) vertaling te verkiezen; het woord heeft hier de beteekenis van „student” (men denke aan de nuance in het Engelsch). Op p. 123, onderaan is dezelfde Bahula een *çīṣya* van bedoelden heilige genoemd.

In denzelfden tekst vinden we meermalen de uitdrukking *brahmaṇa, bhujaṅga, rēsi* (p. 141, 2 X; p. 136).

In de parwa's komt vele malen voor de verbinding *bhujaṅga haji* ter aanduiding van hofprelaten, -priesters, *ṛṣi's*, *purohita's*, hofgeleerden en derg. Het woord komt vaak voor als aanspraaktitel, en ook door den *bhujaṅga* van zichzelf gebruikt, zooals dit met woorden als *anak*, en derg. ook geschiedt (dus i. p. v. den 1en persoon), vgl. *Mal. sahaja*, e.a. Als tegenstelling hiermee noemt van der Tuuk, K. B. W. III, 325 den *bhujaṅga sāmānya*; het wordt verklaard met „pandita tani”. Een verschil in rang, niet in leeftijd en mate van kennis, blijkt uit deze onderscheiding.

Welke van deze semantische schakeeringen is nu de meest oorspronkelijke? De onvolledigheid van onze kennis van het Oud-Javaansch en de chronologische onzekerheid bij vele bronnen laten niet toe meer dan een hypothese op te stellen. Nemen wij eens aan dat het gebruik als „jongere, leerling, volgeling” primair zou zijn en dat zich over „student”, de overige nuances: „geleerde, geestelijke waardigheidsbekleeder” lieten afleiden. Dat bij namen van ambten, beroepen en waardigheden wijziging van de beteekenis plaats vindt, leeren ons vele talen, ook het Javaansch. Het woord *bhujaṅga* in de beteekenis „jongere, leerling” wekt nu de gedachte op aan het zeer bekende *boedjang*, een in meerdere Indonesische talen bestaande uitdrukking. In het Javaansch beteekent het „lastdrager, koeli, knecht, werkman”, „volgens Wilkens een koeli, die geen huis heeft en onder opzicht van een hoofd staat” (Gericke en Roorda, s.v.). Het Soen-

daasch kent *boedjang* als kasar-woord voor „jongeman, jongeling”; in deze taal is het echter ook een naam voor vaste bedienden, vrouwelijke zoowel als mannelijke. *Boeboedjang* is „bij iemand *boedjang* worden of zijn, (bij) iemand dienen”; ook *ngaboedjang* wordt gebruikt: „als bediende in huis opgenomen zijn”. Voor *boeboedjangan* echter vindt men opgegeven „als jongeman, jongmensch, vrijgezel leven, ongehuwd zijn”.

Dit leidt ons over naar de zeer bekende Maleische beteekenis van *boedjang*, nl. „een persoon (man of vrouw), die in ongehuwden staat leeft, dus jongeling, maagd, weduwnaar, weduwe”. Het woord *p̄boedjangan* of *p̄moedjangan* is behalve collectivum, „de gezamenlijke boedjangs” de aanduiding voor het verblijf van ongehuwden. Het Gajo'sch kent *boedjang* als „volwassen (v. 'n jongeling), jonkman, ongetrouwd man”.

Het zou derhalve, zuiver hypothetisch, zeer wel mogelijk zijn, dat ook het Oud-Jav. dit woord gekend heeft en wel in een van beide, of in beide, schakeeringen in beteekenis: „ongetrouwd persoon, persoon in afhankelijkheid van een ander”; men zou daarbij uit den aard der zaak evenals in de bovengenoemde talen meestal met jeugdige personen te doen hebben. Dan zou men zich terstond in aansluiting hierbij kunnen voorstellen, dat het woord gebruikt werd voor den jongere, den jongeman, die gedurende eenigen tijd bij een „guru” in huis kwam (zich althans onder diens leiding stelde), van wien hij de gewenschte kennis hoorde, maar voor wien hij ook allerlei diensten verrichtte, een bekende gewoonte.

Naast vele uit het Sanskrit ontleende drie-lettergrepige woorden op -a had het Oud-Javaansch ook meerdere leenwoorden op -ṅga uit Voor-Indië overgenomen, zoo: *paṭaṅga*, vogel; *maṭaṅga*, olifant; *ṛyaṅga*, kikvorsch (Jav.); *turaṅga*, paard; *wihaṅga*, vogel (K. B. W. III, 450), *deṇṇaṅga*, roode kleedingstof (K. B. W. III, 108), en andere. Nu staat er soms naast een dergelijk woord een kortere vorm, bv. men vindt *kataṅga*, *kataṇ* (met verschil in beteekenis: 'n planten-naam; gras); naast *laṇṇaṅga*, „kruidnagelboom” komt voor *laṇṇ* (zelfde beteekenis; verg. K. B. W. III, 720, 721; Gericke en Roorda s.v. *laṇṇang*, Mal. *laṇṇang*), een homoniem is het bekende *lāwāṅg*, deuropening. Voor „olifant” had men naast elkaar *dviṇṇa*, *dviṇṇak* en *dviṇṇaṅga* (*dipangga*); vgl. v. d. Tuuk, K. B. W. II, 477; Juynboll, Wdl., p. 306; slechts het eerste schijnt, al bestaat °*dviṇṇaṅganā*, Sanskrit te zijn.

In ieder geval: de uitgang -aṇ (van tweelettergrepige woorden) is

echt Indonesisch, die op *-aṅga* verraaft herkomst uit de hooge, gewijde, deftige taal, het Sanskrit. Is het dus niet mogelijk, dat een woord *bujan* (mod. *boedjang*), indien het in het boven veronderstelde gebruik bekend was, in de geletterde en zich verheven voelende geestelijke milieu's een hooger, een gewijder, d.i. een Sanskrit klank ging aannemen, en zoo werd tot *bhujaṅga*?¹⁾ Ik waag het niet te beslissen of hier de door Dr. Rassers veronderstelde invloed van een initiatie-ritus aan te nemen valt: de *bujan*-initiatie krijgt den naam *bhujaṅga* mede doordat een slang als initiatie-daemon optreedt.

Andere invloed zou, veronderstellender wijze, in het spel kunnen zijn. In het Sanskrit beteekent *bhuja(n)ga* soms een „parasiet”, Lebe-mann, bon vivant, *viṭa*; men vergelijke vooral Schmidt's Nachtr. Pet. Wtb., die ook noemt *bhujaṅgī*, Hetäre, *bhujaṅgikā*, eine liebeskranke Frau, *bhujaṅgama*, Lebe-mann, e.a. Hier wordt het woord dus ook, als op Java, van menschen gebruikt; het zou niet geheel uit te sluiten zijn, dat deze beteekenis in de Hindoe-Javaansche maatschappij bekend geworden is en in het wordingsproces van *bhujaṅga*, clerk een factor is geweest. Tenslotte: ik beweer niet, dat de gewone beteekenis „slang” buiten beschouwing moet blijven. Het is in bovenstaande opmerkingen slechts mijn bedoeling een verklaring te zoeken voor het gebruik van het woord *bhujaṅga* als zoodanig: verband tusschen „slang” en „wijsheid” alleen maakt nog niet duidelijk, waarom juist dit woord gekozen is voor „geleerde enz.” en niet een synoniem.

Moge deze hypothese er het hare toe bijdragen, dat eenmaal de ware toedracht gevonden wordt!

24 November 1931.

Naschrift.

In Djawa, 11, 157 spreekt Aichele over „*bhujaṅga*”; onafhankelijk van mijn betoog wijst hij op het gebruik in de parwa's. Ook ik was aanvankelijk van meening, dat de beteekenis zich langs „parasiet” ontwikkeld zou kunnen hebben, doch blijf bij mijn overtuiging, dat het zoo eenvoudig niet gegaan zal zijn. Het is niet aanbevelenswaardig in dergelijke gevallen geheel af te gaan op Monier Williams; dit

¹⁾ Een latere gelijkstelling of verwarring vinden we bij Gericke en Roorda, II, 741, waar vermeld wordt, dat *boedjang* in kawi wel gebruikt wordt als *bahoe* (Skt. *bāhu*), arm, hoewel deze beteekenis slechts toekomt aan *boedja* (Skt. *bhuja*).

woordenboek geeft vaak alle beteekenissen, ook de slecht bewezene of niet vaststaande, zonder onderscheiding. Voor *bhujaṅga*, „trouw metgezel van een vorst”, laat de vertaling niet voldoende de ware nuance blijken, zij is te ruim.

25 Januari 1932.